

JAROSŁAW ROMINKIEWICZ

Uniwersytet Wrocławski
e-mail: jaroslaw.rominkiewicz@uwr.edu.pl

O rzymskich ustawach ograniczających wydatki na organizację uczt (Makrobiusz, *Saturnalia* 3,17)

Makrobiusz i jego *Saturnalia*

Ambrozjusz Teodozjusz Makrobiusz był rzymskim pisarzem, który żył i tworzył na przełomie IV i V wieku¹. O autorze tym nie wiemy zbyt wiele. Sam pisze o sobie, że „urodził się pod obcym niebem” (*sub alio ortos caelo*). Informacja ta stała się powodem licznych spekulacji na temat pochodzenia Makrobiusza². Wiadomo, że miał syna Eustachiusza, któremu dedykował dwa swe dzieła. Przebieg jego kariery politycznej jest dla nas zagadką. To, że sprawował jakieś godności, jest bezsporne, albowiem w źródłach określany jest jako *vir clarissimus et illustris*, a tak nazywano osoby, które pełniły jakieś funkcje publiczne³.

¹ Szerzej na temat życia i twórczości Makrobiusza zob. m.in. P. Wessener, s.v. *Macrobius*, RE XIV 1 (1928), szp. 170–198; P. Bruggisser, s.v. *Macrobius*, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. 23, Stuttgart 2010, szp. 831–856.

² *Saturnalia* 1,11. Jedni komentatorzy uważają, że albo był z pochodzenia Grekiem, albo urodził się w tej części cesarstwa rzymskiego, w której posługiwano się językiem greckim. Przemawia za tym dobra orientacja Makrobiusza w literaturze greckiej. Inni sugerują, że jego wielka admiracja dla rzymskiej literatury, zwłaszcza zaś Cyncerona i Wergiliusza, wskazuje, że mógł pochodzić z tych rejonów cesarstwa, w których elity biegle posługiwały się łaciną, np. północnej Afryki (zob. *Macrobii Ambrosii Theodosii opera quae supersunt*, ed. L. Ianus, t. 1, Lipsiae 1848, s. 6–7).

³ *Kodeks Teodozjański* wymienia trzy osoby noszące imię Makrobiusz: wikariusza Hiszpanii (399–400 r.; C.Th. XVI 10,15), prokonsula Afryki (410 r.; C.Th. XI 28,6) oraz *praepositus sacri cubiculi*, czyli wielkiego szambelana na dworze cesarskim (422 r.; C.Th. VI 8,1). Identyfikowanie którejkolwiek z tych postaci z Makrobiuszem jest jednak rzeczą mało prawdopodobną. A. Cameron zauważył bowiem, że pierwsza z tych osób poświęcona jest w jednej z inskrypcji jako Flawiusz Makrobiusz Maksymianus. Na przeszkodzie, by uznać za naszego autora *praepositus sacri cubi-*

Makrobiusz pozostawił po sobie trzy dzieła. Pierwszym, a zarazem prawdopodobnie najstarszym, jest rozprawa gramatyczna *De differentiis et societatis Graeci Latiniq[ue] verbi* (*O różnicach i podobieństwach między czasownikiem greckim i łacińskim*), która zachowała się jedynie w postaci wyciągu sporządzonego w IX wieku przez Jana Szkota Eriugę⁴. Drugim, które przyniosło Makrobiuszowi w późniejszych wiekach sławę uznanego filozofa, są *Commentarii in somnium Scipionis* (*Komentarz do Snu Scypiona*)⁵. Makrobiusz objaśnia tu zakończenie szóstej księgi dzieła Cyserona *De republica* (*O państwie*), prowadząc w duchu neoplatonizmu rozważania dotyczące zagadnienia duszy⁶.

Najważniejszym utworem Makrobiusza są jednak *Saturnalia*⁷. Tytułowe Saturnalia, czyli święto ku czci Saturna — staroitalskiego boga rolnictwa — obchodzono w grudniu⁸. W oficjalnej części tego święta składano Saturnowi specjalne ofiary, w pobliżu jego świątyni odbywała się rytualna uczta (*lectisternium*), a ulicami Rzymu przechodziły wesołe orszaki. Swobodny charakter tego święta podkreślał strój obywateli. Wielu z nich nie zakładało w tym okresie oficjalnej togi i ubierało tzw. *pilleus*, czyli czapkę wyzwolenca. Saturnalia były swoistym świętem pojednania i równości. Dokonywała się podczas nich zamiana ról niewolników i ich właścicieli. Był to niejako symboliczny powrót do złotego wieku, kiedy to królował Saturn, a wśród ludzi panowała równość. W ciągu kilku świątecznych dni niewolnicy przywdziewali droższe ubrania, pierwsi spożywali posiłki, podczas których usługiwali im *domini*. *Servi* otrzymywali też trochę pieniędzy

culi, stoi zaś to, że w okresie tym funkcję tę pełnić mógł jedynie eunuch, a pisarz Makrobiusz miał przeciw syna. A. Cameron sugeruje, że Makrobiusza należy utożsamiać z Teodozjuszem, prefektem Italii z roku 430. Więcej na ten temat zob. A. Cameron, *The Date and Identity of Macrobius*, „The Journal of Roman Studies” 56, 1966, s. 25–38.

⁴ Jan Szkot Eriugena (ok. 810–877) był pochodzącym z Irlandii teologiem i filozofem chrześcijańskim, który działał na dworze króla Franków Karola II Łysego (więcej o tej postaci zob. A. Kijewska, *Eriugena*, Warszawa 2005).

⁵ Zob. Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, ed. J. Willis, Stuttgart 1994; Macrobius *Commentary on the Dream of Scipio*, translated by W.H. Stahl, New York 1990.

⁶ Zob. J. Flamant, *Macrobe et le néo-platonisme latin, à la fin du IVe siècle*, Leiden 1977.

⁷ Więcej na temat tego dzieła zob. Macrobius, *Saturnalia*, translated with an introduction and notes by P. Vaughan Davies, New York and London 1969; Ambrosius Theodosius Macrobius, *Tischgespräche am Saturnalienfest*, Einleitung, Übersetzung und Anmerkungen von Otto und Eva Schönberger, Würzburg 2008; Macrobius, *Saturnalia*, edited and translated by R.A. Kaster, vol. 1 (Books 1–2), vol. 2 (Books 3–5), vol. 3 (Books 6–7), Harvard 2011.

⁸ Były one odpowiednikami greckich Kroniów, święta na cześć Kronosa (szerzej o Kroniach zob. H.S. Versnel, *Inconsistencies in Greek and Roman Religion*, vol. 2, *Transition and Reversal in Myth and Ritual*, Leiden 1994, s. 89–135). Początkowo Saturnalia trwały jeden dzień i przypadały czternaście dni przed kalendarzami styczniowymi. Po reformie kalendarza dokonanej przez Cezara, na skutek której miesiąc grudzień został wydłużony o dwa dni, święto wypadło w szesnastym dniu przed kalendarzami styczniowymi, czyli 17 grudnia. W połowie I w. p.n.e. świętowano już przez tydzień – od 17 do 23 grudnia. Oktawian August nakazał skrócić Saturnalia do trzech dni, aby nie zakłócać pracy sądów (Makrobiusz, *Saturnalia* 1,10,4). Kaligula wydłużył je do pięciu (Swetoniusz, *Kaligula* 17; Kasjusz Dio 59,6,4). Mimo to Rzymianie dalej, jak podaje Makrobiusz (1,10,24), świętowali przez tydzień.

i mogli grać w kości. W tym świątecznym czasie Rzymianie obdarowywali się też prezentami⁹. Bardziej zamożni ofiarowywali przyjaciołom i znajomym wykonane ze srebra drobiazgi (metal ten wiązano bowiem z Saturnem), biedniejsi zaś świece i gliniane figurki (*sigillaria*), które przedstawiały postaci ludzkie i były symboliczną pozostałością dawnego zwyczaju składania Saturnowi ofiar z ludzi. Świąteczny okres spędzano na odwiedzinach rodziny i przyjaciół. Był to czas wolny od pracy i zajęć szkolnych¹⁰. Poeta Katullus nazywa Saturnalia w jednym ze swych wierszy (14,15) „najlepszymi z dni”.

Saturnalia Makrobiusza składają się z siedmiu ksiąg, z których nie wszystkie, niestety, zachowały się w całości¹¹. Dzieło to napisane jest w formie literackiego sympozjum, dla którego wzór stworzył wcześniej Platon w swej *Uczcie* (*Sympósion*), a do którego nawiązał w III w. Atenajos z Naukratis w *Uczcie mędrców* (*Deipnosophistai*). Pisząc *Saturnalia*, Makrobiusz chciał pozostawić swemu synowi dzieło, w którym mógłby on znaleźć duży zasób wiadomości z różnych dziedzin, zaczerpniętych od autorów greckich i rzymskich.

W przeddzień święta Saturnaliów w domu senatora Wettiusza Agoriusza Pretekstata¹² spotkała się intelektualna elita ówczesnego Rzymu, aby prowadzić uczone dysputy na różne tematy¹³. Goście bawili u gospodarza także w pierwszym dniu tego święta. Drugiego dnia przenieśli się do Flawianusa Nikomacha¹⁴, trzeciego zaś podjął ich sam Symmachus¹⁵. W dyskusjach poruszano kwestie dotyczące pochodzenia i przebiegu święta Saturnaliów, rzymskiego kalendarza, problemy z zakresu mitologii, religioznawstwa, literatury, historii oraz prawa. Rozmowy okraszane są cytatami z autorów starożytnych, dzięki czemu zachowało się sporo fragmentów zaginionych dzieł.

⁹ XIII ks. *Epigrammaton Liber* Marcjalisa, zatytułowana *Xenia* (*Upominki*), zawiera 127 krótkich wierszyków, pełniących rolę napisów na podarunki, które przyjaciele przesyłali sobie nawzajem właśnie z okazji Saturnaliów (zob. Martial, *Book XIII: The Xenia*, Text with Introduction and Commentary by Timothy John Leary, London 2001).

¹⁰ Więcej o Saturnaliach zob. H.S. Versnel, *op. cit.*, s. 136–227.

¹¹ Zob. K. Petrovičová, *Formal Characteristics of Macrobius's Saturnalia*, „Sborník prací filozofické fakulty Brněnské Univerzity. Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis” 12, 2007, s. 73–85.

¹² Więcej o tej postaci zob. M. Kahlos, *Vettius Agorius Praetextatus — A Senatorial Life in Between*, „Acta Instituti Romani Finlandiae”, No 26, Roma 2002.

¹³ Łącznie z gospodarzem w dyskusjach biorą udział aż 23 osoby (szerzej o uczestnikach zob. R.A. Kaster, *op. cit.*, vol. 1, s. XXXVI–XXXV).

¹⁴ *Virius Nicomachus Flavianus* (334–394) był gramatykiem, historykiem i politykiem działającym w drugiej połowie IV w. Więcej o tej wybitnej postaci zob. T. Honoré, J. Matthews, *Virius Nicomachus Flavianus*, Konstanz 1989.

¹⁵ *Quintus Aurelius Symmachus* (ok. 345–402) był wybitnym rzymskim mówcą, literatem, politykiem, obrońcą dawnej rzymskiej religii oraz ideologicznym przywódcą elit rzymskich w drugiej połowie IV w. Więcej o przebiegu jego kariery politycznej i dokonaniach na polu kultury zob. R. Klein, *Symmachus. Eine tragische Gestalt des ausgehenden Heidentums*, Darmstadt 1971; C. Sogno, *Q. Aurelius Symmachus: A Political Biography*, Ann Arbor 2006.

W księgach III–VI głównym tematem tego literackiego sympozjonu stała się twórczość Wergiliusza. Dyskutanci analizują przekazy tego poety dotyczące filozofii i astronomii, prawa sakralnego, wróżbiarstwa i sztuki retorycznej. Poruszają także stosunek Wergiliusza do greckich poetów, przede wszystkim Homera, jak również tworzących wcześniej poetów rzymskich. Interpretują też niektóre jego wiersze.

Siedemnasty rozdział trzeciej księgi *Saturnaliów*, będący przedmiotem tej publikacji, jest przedłużeniem dyskusji o luksusie i pokazuje, jak państwo rzymskie starało się ograniczyć jeden z przejawów zbytku, jakim były nadmierne wydatki na organizację uczt.

Rozdział ten zawiera wypowiedź Rufiusa Albinusa, kontynuującego wcześniejsze wywody o luksusie Cecyny Albinusa¹⁶, który prawdopodobnie był jego bratem¹⁷. Obaj występują w gronie zaproszonych gości jako eksperci od rzymskich starożytności. O Rufiusie Albinusie wiemy niewiele. Wiadomo, że był namiestnikiem nieznanej nam z nazwy prowincji a następnie, w latach 389–391, prefektem Rzymu¹⁸.

Saturnalia 3, 17

1. Longum fiat, si enumerare velim quot instrumenta gulae inter illos vel ingenio excogitata sint vel studio confecta. Et hae nimirum causae fuerunt propter quas tot numero leges de coenis et sumptibus ad populum ferebantur, et imperari coepit, ut patentibus ianuis pransitaretur et coenitaretur, sic oculis civium testibus factis luxuriae modus fieret.

2. Prima autem omnium de coenis lex ad populum Orchia pervenit, quam tulit C. Orchius tribunus plebi de senatus sententia tertio anno quam Cato censor fuerat. Cuius verba, quia sunt prolixa, praetereo:

1. Trwałoby to długo, gdybym chciał wymienić, ile rozkoszy dla podniebienia nasi przodkowie wymyślili w sposób wyrafinowany albo z pasją przygotowali. I to były, zaiste, przyczyny, z racji których przedkładano ludowi tak wiele ustaw dotyczących uczt i wydatków, że w końcu zaczął obowiązywać nakaz, iż śniadania i biesiady powinny się odbywać przy otwartych drzwiach, tak aby na oczach obywateli, w obecności świadków, można było ustanowić granice dla zbytku.

2. Jako pierwsza z wszystkich ustaw dotyczących uczt została przedłożona ludowi ustawa Orchiuszowa, której wnioskodawcą był, z inicjatywy senatu, trybun ludowy Gaiusz Orchiusz, w trzecim

¹⁶ Publius Ceionius Caecina Albinus sprawował w połowie lat sześćdziesiątych IV w. zarząd Numidii (zob. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *Prosopography of Later Roman Empire*, vol. 1, A.D. 260–395, Cambridge 1971, s. 34–35).

¹⁷ Tak R.A. Kaster we wstępie do własnego przekładu *Saturnaliów*, vol. 1, s. XXIX.

¹⁸ Zob. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *op. cit.*, s. 37–38.

summa autem eius praescribebat numerum convivarum.

3. Et haec est lex Orchia de qua Cato mox orationibus suis vociferabatur, quod plures quam praescripto eius cavebatur ad coenam vocarentur. Cumque auctoritatem novae legis aucta necessitas imploraret, post annum vicesimum secundum legis Orchiae Fannia lex data est, anno post Romam conditam secundum Gelli opinionem quingentesimo nonagesimo secundo.

4. De hac lege Sammonicus Serenus ita refert: *Lex Fannia, sanctissimi Augusti, ingenti omnium ordinum consensu pervenit ad populum: neque eam praetores aut tribuni, ut plerasque alias, sed ex omnium bonorum consilio et sententia ipsi consules pertulerunt, cum res publica ex luxuria convivorum maiora quam credi potest detrimenta pateretur; siquidem eo res redierat, ut gula inlecti plerique ingenui pueri pudicitiam et libertatem suam venditarent, plerique ex plebe Romana vino madidi in comitium venirent, et ebrii de rei publicae salute consulerent.*

5. Haec Sammonicus. Fanniae autem legis severitas in eo superabat Orchiam legem, quod in superiore numerus tantummodo coenantium cohibebatur, licebatque secundum eam unicuique bona sua inter paucos consumere, Fannia autem

roku sprawowania urzędu cenzora przez Katona. Jej treść pomijam, ponieważ jest obszerna. Najistotniejszą w niej kwestią było ograniczenie liczby zaproszonych gości.

3. Jest to ta ustawa Orchiuszowa, którą Katon przywoływał wnet głośno w swych mowach, dlatego że zapraszano na ucztę więcej gości, niż zezwalała na to ustawa. Ponieważ pilna konieczność przyzywała autorytetu nowego prawa, po dwudziestu latach od [przyjęcia] ustawy Orchiuszowej została uchwalona ustawa Fanniuszowa, [a stało się to] według Gelliusza w 592 r. od założenia miasta.

4. Sammonikus Serenus tak oto mówi o tej ustawie: „Ustawa Fanniuszowa, najczcigodniejsi władcy, została przedłożona ludowi z wielkim poparciem wszystkich klas, jej wnioskodawcami nie byli bowiem ani pretorzy ani tribuni, jak wielu innych [ustaw], lecz sami konsulowie, za zgodą i przyzwoleniem wszystkich dobrych [obywateli], albowiem z powodu wystawności uczt państwo ponosiło większe szkody niż można by uwierzyć. Ponieważ sprawy zaszły tak daleko, że wielu wolno urodzonych chłopców, ogarniętych przemożną chęcią biesiadowania, wystawiało na sprzedaż swą skromność i wolność, a znaczna część rzymskiego plebsu przybywała odurzona winem na komicjum i pijana radziła nad ratunkiem dla państwa”.

5. Tyle Sammonikus. Ustawa Fanniuszowa była surowsza od ustawy Orchiuszowej w tym, że we wcześniejszej ograniczono jedynie liczbę ucztyjących i zgodnie z jej treścią wolno było każdemu konsumować swe dobra w gronie

etiam sumptibus modum fecit assibus centum: unde a Lucilio poeta festivitatis suae more centussis vocatur.

6. Fanniam legem post annos decem et octo lex Didia consecuta est. Eius ferundae duplex fuit causa: prima et potissima, ut universa Italia, non sola urbs, lege sumptuaria teneretur, Italicis existimantibus Fanniam legem non in se sed in solos urbanos cives esse conscriptam: deinde ut non soli qui prandia coenasve maiore sumptu fecissent, sed etiam qui ad ea vocitati essent atque omnino interfuissent, poenis legis tenerentur.

7. Post Didiam Licinia lex lata est a P. Licinio Crasso Divite, cuius ferundae probandaeque tantum studium ab optimatibus impensum est, ut consulto senatus iuberetur, ut ea tantummodo promulgata, priusquam trinundino confirmaretur, ita ab omnibus observaretur quasi iam populi sententia conprobata.

8. Lex vero haec paucis mutatis in plerisque cum Fannia congruit. In ea enim ferenda quaesita est novae legis auctoritas exolescente metu legis antiquioris ita, Hercules, ut de ipsis duodecim tabulis factum est: quarum

kilku osób, ustawa Fanniuszowa ustanowiła zaś granicę wydatków [poniesionych na organizację uczty] na 100 asów, dlatego Lucyliusz nazywa ją, z właściwym sobie dowcipem, „ustawą o wartości 100 asów”.

6. Po osiemnastu latach od ustawy Fanniuszowej nastąpiła ustawa Didiuszowa. Istniały dwa powody jej przyjęcia. Pierwszy, najważniejszy, był taki, że ustawą o wydatkach objęto nie tylko sam Rzym, lecz całą Italię, ponieważ Italikowie uważali, że ustawa Fanniuszowa odnosiła się nie do nich, lecz jedynie do obywateli zamieszkałych w Rzymie. Następnie, że karami z tytułu [naruszenia przepisów] ustawy zagrożeni byli nie tylko ci, którzy organizowali śniadania i biesiady, wydając na nie większe kwoty [niż zezwalało na to prawo], lecz także ci, którzy zostali na nie zaproszeni i w ogóle byli obecni.

7. Po ustawie Didiuszowej, na wniosek Publiusza Licyniusza Krassusa „Bogatego”, uchwalono ustawę Licyniuszową, której wniesieniu i przyjęciu optymaci poświęcili tak dużo uwagi, że w uchwale senatu nakazano, aby wkrótce po tym jak promulgowano projekt ustawy, zanim po trzech dniach targowych poddano go pod głosowanie, wszyscy [obywatele] przestrzegali go tak, jakby uzyskał już akceptację ludu.

8. Ustawa ta w zasadniczej części, [pomijając] kilka wprowadzonych zmian, zgadzała się z ustawą Fanniuszową. Wraz z jej wydaniem podniesiono autorytet nowego prawa, ponieważ strach przed dawnym prawem zanikł tak, jak

ubi contemni antiquitas coepit, eadem illa quae illius legibus cavebantur in alia latorum nomina transierunt.

9. Sed legis Liciniae summa: ut Kalendis Nonis nundinis Romanis cuique in dies singulos triginta dumtaxat asses edundi causa consumere liceret, ceteris vero diebus, qui excepti non essent, ne amplius daretur adponeretur quam carnis aridae pondo tria et salsamentorum pondo libra et quod ex terra vite arboreve sit natum.

10. Video quid remordeat. Ergo indicium sobrii seculi est ubi tali praescripto legum coercetur expensa coenarum? Non ita est. Nam leges sumptuariae a singulis ferebantur quae civitatis totius vitia corrigerent: ac nisi pessimis effusissimisque moribus viveretur, profecto opus ferundis legibus non fuisset. Vetus verbum est: Leges, inquit, bonae ex malis moribus procreantur.

11. Has sequitur lex Cornelia et ipsa sumptuaria, quam tulit Cornelius Sulla dictator: in qua non conviviorum magnificentia prohibita est nec gulae modus factus verum minora pretia rebus inposita, et quibus rebus, di boni, quamque exquisitis et paene incognitis generibus deliciarum! quos ille pisces, quasque offulas nominat, et tamen pretia illis minora constituit! Ausim dicere, ut vilitas edulium animos hominum ad parandas obsoniorum copias incitaret, et gulae servire

na Herkulesa, stało się z ustawą dwunastu tablic: kiedy z powodu archaicznego charakteru jej regulacji zaczęto ją lekceważyć, te same zakazy, które zawarte były w jej treści, przeszły do nowych ustaw pod imionami różnych wnioskodawców.

9. Lecz najistotniejsze w ustawie Licyniuszowej było to, że w kalendy, nony i dni targowe każdy Rzymianin mógł wydać na jedzenie jedynie 30 asów na osobę, w pozostałe zaś dni, nie objęte tym zakazem, mógł podać na stół nie więcej niż trzy funty suszonego mięsa i jeden funt solonych ryb oraz to, co urodziła ziemia, winna latorośl i drzewa owocowe.

10. Widzę, co może was niepokoić. Czy jest przeto znakiem rozumnego stulecia to, że wydatki na biesiady ogranicza się takimi przepisami? Z pewnością nie. Albowiem ustawy przeciw zbytkowi wносиły pojedyncze osoby, aby naprawić błędy całego państwa. Gdyby nie żyło się według najgorszych i najbardziej rozrzuconych obyczajów, nie trzeba byłoby, zaiste, wydawać tych ustaw. Jest [takie] dawne przysłowie: „Dobre ustawy — mówi ono — rodzą się ze złych obyczajów”.

11. Po tych ustawach przyszła ustawa Korneliuszowa, która również ograniczała wydatki, a którą wniósł dyktator Korneliusz Sulla. Nie zakazano w niej przesadnej wystawności uczt ani nie ustanowiono granicy dla łakomstwa, lecz określono niższe ceny na [niektóre] produkty. Na dobrych bogów, cóż to były za wyszukane i prawie nieznane rodzaje specjałów! Jakie ryby i smakołyki wymienia ta ustawa, i ustanawia na nie jeszcze do tego niższe ceny! Śmiem

etiam qui parvis essent facultatibus possent.

12. Dicam plane quod sentio. Adprime luxuriosus mihi videtur et prodigus cui haec tanta in epulis vel gratuita ponantur. Itaque tanto hoc seculum ad omnem continentiam promptius, ut pleraque harum rerum quae Sullana lege ut vulgo nota comprehenduntur nemo nostrum vel fando compererit.

13. Sulla mortuo Lepidus consul legem tulit et ipse cibariam: Cato enim sumptuarias leges cibarias appellat. Dein paucis interiectis annis alia lex pervenit ad populum ferente Antio Restione: quam legem, quamvis esset optima, obstinatio tamen luxuriae et vitiorum firma concordia nullo abrogante inritam fecit. Illud tamen memorabile de Restione latore ipsius legis fertur, eum quoad vixit foris postea non recoenasse, ne testis fieret contemptae legis quam ipse bono publico pertulisset.

14. His legibus annumerarem edictum de sumptibus ab Antonio propositum qui postea triumvir fuit, ni indignum crederem inter cohibentes sumptum Antonio locum facere, cuius expensae in coenam solitae conferri sola

powiedzieć, że niższe ceny produktów spożywczych pobudziły umysły ludzi do gromadzenia zapasów smakołyków i swemu podniebieniu dogadzać mogli także ci, których nie było dotąd na to stać.

12. Powiem jasno, co myślę. Nuzającym się w zbytku i rozrzutnym wydaje mi się zwłaszcza człowiek, u którego na ucztach pojawiają się tego rodzaju potrawy, nawet jeśli nic go nie kosztowały. Nasz wiek jest o wiele bardziej skłonny do wszelkiej powściągliwości choćby z tego powodu, że nikt z nas nie zna, nawet ze słyszenia, większości tych smakołyków, które w ustawie Sullańskiej określa się jako powszechnie znane.

13. Po śmierci Sulli konsul Lepidus wniósł również ustawę dotyczącą uczt. Katon nazywa bowiem ustawy dotyczące wydatków ustawami dotyczącymi uczt. Następnie, po kilku latach, przedłożona została ludowi inna ustawa, którą wniósł Antiusz Restion. Ustawę tę, chociaż była znakomita, stałość luksusu i silne przyzwolenie na błędy uczyniły bezskuteczną, mimo że nie została uchylona. Warte odnotowania jest jednak to, co podaje się na temat Restiona, wnioskodawcy tej ustawy. Do końca swego życia nie spożywał już posiłków poza domem, aby nie być świadkiem naruszania ustawy, którą przeprowadził dla dobra publicznego.

14. Do tych ustaw mógłbym dodać edykt o wydatkach wydany przez Antoniusza, który jakiś czas później został triumwirem, gdybym nie uważał za rzecz niestosowną umieścić Antoniusza wśród osób ograniczających

Cleopatra uxore consumpti aestimatione superatae sunt.

15. Nam cum Antonius quicquid mari aut terra aut etiam caelo gigneretur ad satiandam ingluviem suam natum existimans faucibus ac dentibus suis subderet, eaque re captus de Romano imperio facere vellet Aegyptium regnum, Cleopatra uxor, quae vinci a Romanis nec luxuria dignaretur, sponsione provocavit insumere se posse in unam coenam sestertium centies.

16. Id mirum Antonio visum, nec moratus sponsione contendit, dignus sculna Munatio Planco qui tam honesti certaminis arbiter electus est. Altera die Cleopatra pertemptans Antonium pollucibilem sane coenam paravit, sed quam non miraretur Antonius, quippe qui omnia quae adponebantur ex cotidianis opibus agnosceret.

17. Tunc regina adridens fialam poposcit, cui aceti nonnihil acris infudit atque illuc unionem demptum ex aure altera festinabunda demisit, eumque mature dissolutum, uti natura est eius lapidis, absorbit: et quamvis eo facto sponsione vicisset, quippe cum ipsa margarita centies sestertium sine contentione evaluisset, manum tamen et ad alterius unionem auris similiter admovit, nisi Munatius Plancus iudex severissimus superatum Antonium mature pronuntiasset.

wydatki na uczty. Albowiem kwoty, które zwykł wydawać na ucztę, przewyższyła jedynie wartość perły spożytej przez jego żonę Kleopatę.

15. Albowiem kiedy Antoniusz, uważając, że wszystko, co urodziło się w morzu, na ziemi oraz niebie, powinno służyć dogadzaniu jego podniebieniu, wpychał to do swego gardła i między zęby, i opanowany tą żądzą postanowił uczynić z imperium rzymskiego królestwo Egiptu, jego żona Kleopatra, która nie chciała żeby Rzymianie przewyższyli ją pod względem luksusu, założyła się, że jest w stanie wydać na jedną ucztę dziesięć milionów sesterców.

16. Choćby Antoniusz uznał to za rzecz zdumiewającą, podjął niezwłocznie ten zakład i za osobę odpowiednią do jego rozstrzygnięcia uznał Munacjusza Plankusa, którego wybrano arbitrem w tym zaszczytnym pojedynku. Następnego dnia Kleopatra, wystawiając Antoniusza na próbę, przygotowała ucztę, jednak niezbyt wystawną, która nie wprowadziła Antoniusza w podziw, ponieważ wszystkie potrawy, które serwowano, znał z codziennych posiłków.

17. Wtedy królowa, uśmiechając się, zażądała spodka, do którego wlała trochę mocnego octu i wrzuciła tam szybko perłę, którą wyjęła z jednego ze swych uszu, kiedy zaś ta, zgodnie z naturą tego klejnotu, wnet się rozpuściła, wypięła wartość naczynia. W ten sposób wygrała oczywiście zakład, ponieważ sama perła była bezspornie warta dziesięć milionów sesterców, jednak sięgnęła jeszcze po perłę z drugiego ucha, ale Munacjusz Plankus, najbardziej sumienny sędzia, ogłosił spiesźnie Antoniusza pokonanym.

18. Ipse autem unio cuius fuerit magnitudinis inde colligi poterat, quod qui superfuit postea victa regina et capta Aegypto Romam delatus dissectusque est, et factae ex una margarita duae, inpositaeque simulachro Veneris, ut monstruosae magnitudinis, in templo quod Pantheum dicitur.

18. Jak wielka była ta perła, można dowiedzieć się stąd, że drugą, która ocalała, później, po klęsce i uwięzieniu królowej, zabrano z Egiptu do Rzymu i przepiłowano po to, aby z jednej perły zrobić dwie, które z powodu ich niezwyklej rozmiarów umieszczono na posagu Wenus, w świątyni zwanej Panteonem.

Źródła Makrobiusza

Przedstawiony wyżej siedemnasty rozdział trzeciej księgi *Saturnaliów* jest jednym z najważniejszych źródeł¹⁹ naszej wiedzy o tzw. *leges cibariae*, a więc ustawach, które miały na celu ograniczenie wydatków związanych z biesiadowaniem²⁰.

Jeśli idzie o źródła, na których oparł się Makrobiusz w tym rozdziale, jest raczej rzeczą mało prawdopodobną, aby miał on dostęp do tekstu oryginalnych *leges cibariae*. Informacje na ich temat czerpał głównie z dzieł innych autorów. Wymienia jedynie dwóch.

Dwukrotnie (3,4–5) odwołuje się autor *Saturnaliów* do dzieła Serenusa Sammonikusa, nie podając jednak jego tytułu. *Quintus Sammonicus Serenus* był cenionym pisarzem i uczonym swojej epoki²¹. Znany jest głównie jako autor dydaktycznego poematu medycznego *Liber medicinalis*²². Źródła informują, że był także twórcą wielu innych dzieł, które, niestety, zaginęły. Jego wiedza i szacunek, jakim się cieszył, spowodowały, że został wychowawcą synów cesarza Septymiusza Sewera — Gety i Karakalli. Swoją żywot zakończył tragicznie, został bowiem zamor-

¹⁹ Drugim jest przekaz Aulusa Gelliusza, autora z II w., znajdujący się w jego *Noctes Atticae* (2,24). Zob. Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 2,24. *De vetere parsimonia: deque antiquis legibus sumptuariis* — Aulus Gelliusz, *Noce attyckie* 2,24. *O dawnej oszczędności i o starożytnych ustawach dotyczących wydatków*, przeł. A.R. Jurewicz, M. Piechocka-Kłós, wstęp M. Piechocka-Kłós, komentarz A.R. Jurewicz, Poznań 2012 (zob. też rec. M. Kuryłowicza, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65, 2013, s. 446–450).

²⁰ Zob. B.A. Квашин, „Столовые законы” в древнем Риме: к вопросу о соотношении терминов *leges sumptuariae* i *leges cibariae*, [w:] IVS ANTIQVVM. Древнее право. 1 (25) 2010, s. 51–59 (zob. też wersję tego tekstu w języku angielskim V.A. Kvashnin, *Did Leges Sumptuariae exist in Rome? To Quaestion about Corellation Terms Leges Sumptuariae and Leges Cibariae*, [w:] *Diritto @ Storia*, Rivista internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana, <http://www.dirittoestoria.it/9/D&Innovazione/Kvashnin-Leges-sumptuariae.htm> (dostęp: 4.05.2016).

²¹ Więcej o tej postaci zob. E. Champlin, *Serenus Sammonicus*, „Harvard Studies in Classical Philology” 85, 1981, s. 189–212.

²² Inny tytuł to *De medicina praecepta saluberrima*. Dzieło to składa się z 1115 heksametrów, zawiera szereg zapożyczeń z Pliniusza i Dioskoridesa. Znajdują się w nim m.in. popularne środki lecznicze (*remedia*), jak również magiczne formuły, np. słynna *Abracadabra*, mające uśmierzyć ból i gorączkę (zob. *Quinti Sereni Liber Medicinalis*, ed. F. Vollmer, Leipzig 1916).

dowany, wraz z innymi zwolennikami cesarza Gety²³, pod koniec 211 r., podczas uczty, na którą został zaproszony przez Karakallę krótko po tym, jak ten nakazał zabić swego brata²⁴. Dla Makrobiusza Sammonikus był szczególnie cenionym źródłem, nazywa go zresztą w swym dziele (3,16,6) „najbardziej uczonym mężem swych czasów” (*vir saeculo suo doctus*). Niektórzy komentatorzy sugerują, że kilka rozdziałów drugiej księgi *Saturnaliów* (3,13–22), w tym również będący przedmiotem tej publikacji, opartych jest na najczęściej cytowanym, składającym się z przynajmniej pięciu ksiąg, dziele Sammonikusa zatytułowanym *Res Reconditae*²⁵.

Drugim pisarzem, wspomnianym w paragrafie trzecim, jest Gelliusz. Ponieważ w tekście Makrobiusza nie znajdujemy bezpośrednich zapożyczeń z *Nocy Attyckich* Aulusa Gelliusza, niektórzy komentatorzy uważają, że autorem, którym posiłkował się Makrobiusz, był annalista z II w. p.n.e. — Gneus Gelliusz²⁶. Nie wiemy jednak, czy Makrobiusz korzystał z jego tekstu bezpośrednio, czy też znał go jedynie z przekazów pośrednich, np. *Annales (Roczników)* Marka Terencjusza Warona²⁷, wybitnego rzymskiego antykwarysty²⁸.

Jest wielce prawdopodobne, że Makrobiusz wykorzystał przy pisaniu tego rozdziału *Saturnaliów* również dzieło Kapitona²⁹ *Coniectanea (Zbiór różnych wiadomości)*, do którego sięgnął przy opisie *leges sumptuariae* Aulus Gelliusz³⁰.

Leges sumptuariae

Leges cibariae, o których pisze Makrobiusz w siedemnastym rozdziale trzeciej księgi *Saturnaliów*, należały do szerszej grupy ustaw nazywanych *leges sumptuariae*. Terminem tym określano akty prawne, których celem było zwalczanie nadmiernych wydatków i zbytku³¹.

²³ *Historia Augusta*, Karakalla 4,4.

²⁴ Zob. E. Champlin, *op. cit.*, s. 189.

²⁵ Zob. np. G. Wissowa, *Analecta Macrobiana*, „Hermes” 16, 1881, s. 502; P. Wessener, *op. cit.*, szp. 187; P. Courcelle, *Late Latin Writers and Their Greek Sources*, Cambridge Mass. 1969, s. 22 n.

²⁶ Więcej o tej postaci zob. F. Münzer, s.v. *Gellius* (4), RE VII (1912), szp. 998–1000.

²⁷ Tak A. Bottiglieri, *op. cit.*, s. 95–96.

²⁸ *Marcus Terentius Varro* (116 p.n.e.–27 p.n.e.) uchodzi za największego rzymskiego uczonego. Był wielkim erudytą. Jego działalność naukowa obejmowała wiele dziedzin życia rzymskiego. Najważniejsze dzieła Warrona to *Saturarum Menippearum libri CL*, *Imagines*, *Annales*, *Ephemeris navalis*, *De vita populi Romani*, *De lingua Latina*, *De origine linguae Latinae*. Napisał również obszerną encyklopedię pt. *Disciplinarum libri IX*. Więcej o tym uczonym zob. K. Kumaniecki, *Literatura rzymska. Okres cyceroński*, Warszawa 1977, s. 463–509.

²⁹ *Caius Ateius Capito* (34 p.n.e.–22 n.e.) był wybitnym rzymskim prawnikiem, założycielem szkoły prawniczej Sabinianów.

³⁰ Zob. np. *Noce Attyckie* 2,24, 2.

³¹ Na temat *leges sumptuariae* zob. m.in. I. Sauerwein, *Die leges sumptuariae als römische Maßnahme gegen den Sittenverfall*, Hamburg 1970; A. Bottiglieri, *La legislazione sul lusso nella Roma repubblicana*, Napoli 2002 (na s. 83–96 znajduje się omówienie obszernej literatury tematu).

Pierwsze regulacje ograniczające zbytek miały powstać jeszcze w okresie królestwa i przypisywane były najczęściej Numie Pompiliuszowi. Król ten miał między innymi zakazać skrapiania stosów pogrzebowych winem³². W jeszcze szerszym zakresie uwzględniono przepisy ograniczające wystawność pogrzebów w ustawie XII tablic, najstarszej rzymskiej kodyfikacji prawa z 451/450 r. p.n.e. Zabraniała ona umieszczania w stosie pogrzebowym wygładzonych bierwion, namaszczenia zmarłego drogimi olejkami, ubierania go w kosztowne szaty, skrapiania stosu lub grobu winem, stosowania kadzideł, korzystania z usług płaczek oraz więcej niż 10 fletnistów, umieszczania w grobie lub stosie złota (wyjątek stanowiły złote zęby, które wolno było pozostawić zmarłemu), urządzania zmarłemu więcej niż jednego pogrzebu³³. W ustawie tej znalazł się również wywodzący się jeszcze z prawa zwyczajowego przepis nakazujący pozbawienie marnotrawcy (*prodigus*) zarządu majątkiem³⁴ i ustanawiający nad nim kuratelę agnatów (5, 7)³⁵.

O rzymskim ustawodawstwie przeciwko zbytkowi pisali również polscy romanisci: J. Sondel, *Les „leges sumptuariae” considerées comme l’expression des conditions sociales et économiques de la Rome antique*, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1973, vol. 6, s. 101–124; *idem*, *Ustawy przeciw luksusowi w starożytnym Rzymie*, „Mówią Wieki” 18, 1975, nr 3, s. 9–12; M. Kuryłowicz, *Leges alariae und leges sumptuariae im antiken Rom*, [w:] *Studia in honorem Velimiri Polay* [=Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuridica et Politica, t. 33, fasc. 31], Szeged 1985, s. 271–279; *idem*, *Prawa i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. s. 43–53, *idem*, *Leges sumptuariae w państwie i prawie rzymskim*, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998, s. 139–154; *idem*, *Prawo rzymskie wobec przejawów luksusu i marnotrawstwa*, [w:] *Zbytek i ubóstwo w starożytności i średniowieczu*, red. L. Kostuch i K. Ryszewska, Kielce 2010, s. 131–140; A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Ustawowa regulacja obyczajów w prawie rzymskim*, „Studia Iuridica” XXXVII, 1999, s. 213–219; K. Chytle, *Sit modus in rebus — rzecz o leges sumptuariae w prawie rzymskim*, „Zeszyty Prawnicze TBP UJ” 11–12, 2004, s. 131–138; A.R. Jurewicz, *Dobry obywatel (vir bonus) a problem zbytku*, [w:] A. Jurewicz et al., *Rzymskie Prawo Publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2011, s. 206–213.

³² Więcej przykładów podaje I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 10–13.

³³ Zob. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 13–19; M., J. Zabłoccy, *Ustawa XII tablic. Tekst – Tłumaczenie – Objaśnienia*, Warszawa 2000, s. 68–71. Część tych regulacji inspirowana była przepisami pogrzebowymi Solona z 594 r. p.n.e. (więcej na ten zob. J.H. Blok, *Solon’s Funeral Laws: Questions of Authenticity and Functions*, [w:], *Solon of Athens. New historical and philological Approaches*, ed. J.H. Blok, A.P.M.H. Lardinois, Leiden 2006, s. 197–247; J. Rominkiewicz, *Ateńskie prawo pogrzebowe*, AUWr 3674, „Prawo” CCCXIX, Wrocław 2015, s. 9–32).

³⁴ D. 27,10,1, pr. Ulpianus: *Lege duodecim tabularum prodigo interdictur bonorum suorum administratio, quod moribus quidem ab initio introductum est* („Z mocy ustawy XII tablic zakazane jest marnotrawcy zarządzanie swoim majątkiem, co na początku zostało wprowadzone drogą zwyczaju”); *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, t. 4, Kraków 2014).

³⁵ Więcej na temat marnotrawstwa zob. E. Żak, *Stanowisko pisarzy rzymskich przełomu republiki i pryncypatu wobec marnotrawców*, „Annales UMCS”, t. 34, sectio G, Lublin 1987, s. 411–421; *eadem*, *Działania państwa rzymskiego wobec marnotrawstwa jako patologii społecznej*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, Lublin 2007, s. 379–394; M. Kuryłowicz, *Prawa i obyczaje...*, s. 121–128.

Uchwalając *leges sumptuariae*, Rzymianie starali się ograniczyć różnego rodzaju formy luksusu, z którym zetknęli się w okresie wojen punickich, na szerszą zaś skalę, jeśli wierzyć Tytusowi Liwiuszowi³⁶, na początku II w. p.n.e., wraz z powrotem z Azji armii dowodzonej przez Gneusza Manliusza³⁷. Wśród tych ustaw znajdowały się regulacje dotyczące gier hazardowych³⁸, nadmiernej hojności i praktyki wyłudzenia drogich prezentów³⁹, kupowania oraz noszenia drogich ubrań i ozdób⁴⁰ czy organizacji wystawnych uczt. Proces uchwalania tego rodzaju aktów nasilił się między 217 a 18 r. p.n.e.⁴¹

Leges cibariae omówione przez Makrobiusza

Autor *Saturnaliów* informuje nas, że nazwy *leges cibariae* na określenie ustaw dotyczących ograniczenia wydatków na organizację biesiad używał już Marek Porcjusz Katon (3,17,13)⁴².

Omawianie *leges cibariae* rozpoczyna Makrobiusz od wzmianki o zwyczaju spożywania posiłków przy otwartych bramach i drzwiach (3,17,1). Trudno stwierdzić, kiedy się on wykształcił. Nie wiadomo, czy stało się to już po uchwaleniu pierwszej regulacji, która miała ograniczyć zbytek, czyli *senatus consultum de ludis Megalensibus*⁴³, czy też, jak proponują niektórzy komentatorzy, dopiero po

³⁶ *Dzieje Rzymu od założenia miasta* 39,6.

³⁷ *Gnaeus Manlius Vulso* był konsulem w 189 r. p.n.e. Zasłynął ze zwycięskiej kampanii przeciw Galatom w Azji Mniejszej.

³⁸ Tzw. *leges aleariae*. Na temat hazardu w Rzymie zob. prace M. Kuryłowicza: *Alea i kontrakty aleatoryjne w prawie rzymskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 36, 1984, s. 75–90; *Das Glücksspiel im römischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 102, 1985, s. 185–219; *Prawo i obyczaje...*, s. 81–89.

³⁹ Przykładem jest uchwalona w 204 r. p.n.e. *lex Cincia de donis et numeribus*, zabraniająca ustanawiania wyższych darowizn na rzecz osób spoza rodziny. Zob. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 51–53.

⁴⁰ Np. *lex Metilia de fullonibus* z 217 r. p.n.e., uchodząca za pierwszą z rzymskich ustaw przeciw zbytkowi, zakazująca folusznikom czyszczącym i barwiącym tkaniny używania bardzo kosztownej i luksusowej kredy umbryjskiej, nadającej tkaninom śnieżnobiałą barwę (więcej o tej ustawie zob. F. Vallocchia, *Lex Metilia fullonibus dicta. Studi su una legge e una categoria produttiva*, [w:] *Legge e società nella repubblica romana*, t. 2, ed. F. Serrao, Napoli 2000, s. 341–378). *Lex Oppia de luxu feminarum* z 215 r. p.n.e. z kolei zabraniała Rzymiankom nosić ozdoby ze złota o wadze większej niż pół uncji, poruszania się, poza dniami świątecznymi, wygodnym wozem oraz noszenia kolorowych ubrań (zob. B. Bottiglieri, *op. cit.*, s. 105).

⁴¹ Ogromna ich większość to ustawy. Była wśród nich jednak również jedna uchwała senatu i jeden edykt. Ich liczba do dziś jest dyskusyjna. F. Wieacker, *Von römischen Recht*, Stuttgart 1961, s. 63, wymienia aż 41 *leges sumptuariae*.

⁴² *Marcus Porcius Cato* zwany *Cenzorem* (234 p.n.e.–149 p.n.e.) był wybitnym politykiem, mówcą i pisarzem. Więcej o tej postaci zob. D. Kienast, *Cato der Zensor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit*, Heidelberg 1954.

⁴³ Uchwała ta związana była z kultem *Magna Mater* („Wielkiej Matki”). Przyjęto ją w 161 r. p.n.e. (zob. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 77). Określiła ona limit wydatków na pojedynczą ucztę na 120 asów. Suma ta nie obejmowała wydatków na mąkę, warzywa i wino, te bowiem pochodziły

przyjęciu *lex Fannia*⁴⁴. Warto jednak zauważyć, że już w niektórych utworach z II w. p.n.e. spotykamy wzmianki o wścibskich sąsiadach. Plaut w komedii *Miles gloriosus* (*Żołnierz samochwał*) wkłada w usta Podejmusa takie oto słowa (v. 158–159):

*mi equidem iam arbitri vicini sunt, meae quid fiat domi,
ita per impluvium intro spectant.*

„No, gdybym teraz musiał jakichś świadków znaleźć,
którzy moje domostwo znają doskonale,
to nie miałbym problemów, bo moi sąsiedzi
prawie u mnie mieszkają, tak mnie każdy śledzi”⁴⁵.

W dalszej części rozdziału Makrobiusz odnosi się do ośmiu aktów prawnych zaliczanych do *leges cibariae*. Są to, według kolejności, *lex Orchia* (3,17,2–3), *lex Fannia* (3,17,3–5), *lex Didia* (3,17,6), *lex Licinia* (3,17,7–9), *lex Cornelia* (3,17,11–13), ustawa uchwalona z inicjatywy konsula Lepidusa (3,17,13), *lex Antia* (3,17,13) oraz *edictum de sumptibus*, czyli edykt o wydatkach Marka Antoniusza (3,17,14).

Prawie wszystkie wymienione przez Makrobiusza *leges cibariae* były *leges imperfectae*, zatem w razie naruszenia zawartych w nich norm nie przewidywały żadnych sankcji⁴⁶. Wyjątkiem była, prawdopodobnie, jedynie *lex Didia*⁴⁷.

Lex Orchia

Pierwszą *lex cibaria* ukazaną przez Makrobiusza jest *lex Orchia*. Uchwalono ją w 182 r. p.n.e.⁴⁸ Wnioskodawcą był Gaiusz Orchiusz, trybun ludowy z tego roku⁴⁹. Zdaniem Ludwiga Lange projekt tej ustawy wniósł trybun ludowy, ponieważ ustawy ograniczające zbytek były do tego stopnia niepopularne, że nikt z rzymskiej *nobilitas* nie odważyłby się wnieść takiego projektu⁵⁰.

Makrobiusz wspomina jedynie o tym, że ustawa ta wprowadzała limit zaproszonych na ucztę osób (3,17,5). Z innych źródeł wiemy, że zgodnie z tym prawem w dni powszednie wolno było zaprosić na ucztę trzech gości, w dni targowe zaś

z rodzimej produkcji. Zabraniała także podawania zagranicznych win i posługiwania się srebrnymi zastawami stołowymi ważącymi więcej niż 100 funtów (szerzej zob. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 78).

⁴⁴ Tak A.R. Jurewicz w swoim komentarzu do Gelliusza 2, 24, s. 30.

⁴⁵ Plaut, *Żołnierz samochwał*, przeł. E. Skwara, Poznań 1998, s. 12–13.

⁴⁶ Zob. A. Tarwacka, *Nie ma ustaw doskonałych. Kilka uwag terminologicznych*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 14/1, 2014, s. 209–215.

⁴⁷ Zob. niżej.

⁴⁸ Por. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 72.

⁴⁹ Zob. F. Münzer, s.v. *Orchius*, RE XVIII 1 (1942), szp. 886.

⁵⁰ L. Lange, *Römische Altertümer*, t. 2, *Der Staatsalterthümer zweiter Theil*, Berlin 1862, s. 226.

pięciu⁵¹. Aulus Gelliusz nie wymienia tej ustawy wśród omawianych przez niego *leges sumptuariae*.

Komentując tę ustawę, Makrobiusz pisze, że odnosił się do niej w swych mowach Katon Starszy. Autor *Saturnaliów* używa liczby mnogiej, co sugeruje, że *lex Orchia* była przedmiotem przynajmniej dwóch publicznych wystąpień Katona. Tezę tę potwierdza także Festus, który w dwóch różnych miejscach swego słownika (*De verborum significatione*) pisze o mowach Katona dotyczących *lex Orchia*. W pierwszej Katon odniósł się do projektu tej ustawy (*Cato in ea qua legem Orchiam dissuadet*)⁵², w drugiej zaś zaprotestował przeciwko planom jej uchylecia (*Cato in suasionem <ne> de lege Orchia derogatur*)⁵³. Wzmiankę o mowie Katona poświęconej *lex Orchia* znajdujemy także w *Scholia Bobiensia*⁵⁴ (*non aliter et Cato in legem Orchiam conferens*)⁵⁵. Potwierdza ona jedynie istnienie takiej mowy. Lakoniczny charakter tego przekazu nie pozwala nam jednak wysnuć jakichkolwiek wniosków co do relacji między rzeczoną ustawą a mową Katona⁵⁶.

Według L. Lange Katon uznawał przepisy *lex Orchia* za zbyt łagodne, jednak przy nadarzającej się okazji zaprotestował przeciwko planowanemu jej uchyleciu⁵⁷. Przeciwnego zdania jest Plinio Fraccaro. Jego zdaniem krytyka rozwiązań, które znalazły się w tej ustawie, była zbyt ryzykowna, albowiem gdyby nawet przywódca konserwatystów wypowiadał się o niej negatywnie, mogło to spowodować odrzucenie wniosku ustawodawczego w dniu jego głosowania⁵⁸.

Nie mamy pewności, czy *lex Orchia* została w rzeczywistości uchylona. Nie sposób też wykluczyć, że uchylono jedynie niektóre z zawartych w niej przepisów⁵⁹.

⁵¹ Zob. Atenajos 6,108, 274.

⁵² Festus, 42 (M), 282 (L).

⁵³ Festus, 201 (M), 221 (L).

⁵⁴ Są to scholia do mów Cicerona. Powstały w VII w. w klasztorze w Bobbio (miejscowość w regionie Emilia-Romania, w prowincji Piacenza). Znajduje się w nich szereg danych biograficznych i szczegółów dotyczących niektórych wydarzeń historycznych (zob. *Scholia in Ciceronis orationes bobiensia*, ed. P. Hildebrandt, Leipzig 1907).

⁵⁵ *W obronie Sestiusza* 138, 141.

⁵⁶ Zob. E. Zanda, *Fighting Hydra — Like Luxury. Sumptuary Regulation in the Roman Republic*, London 2011, s. 119–120.

⁵⁷ L. Lange, *op. cit.*, s. 226.

⁵⁸ P. Fraccaro, *Opuscula: scritti di carattere generale, studi catoniani, i processi degli Scipioni*, Pavia 1956, s. 234.

⁵⁹ Por. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 73–74, przyp. 7.

Lex Fannia

Drugą ustawą wspomnianą przez autora *Saturnaliów* jest *lex Fannia*⁶⁰. Jej wnioskodawcą był konsul Gajusz Fanniusz Strabon⁶¹. Makrobiusz pisze, powołując się na Gelliusza, że uchwalono ją w 592 r. *ab urbe condita*, a więc w 161 r. p.n.e.⁶². W literaturze podaje się jednak niekiedy również rok 162 p.n.e.⁶³ Makrobiusz zauważa jedynie, że ustawa ograniczała dzienne wydatki na przygotowanie posiłków do 100 asów. Pisze przy tym, że Lucyliusz⁶⁴ nazwał tę ustawę, z właściwym sobie dowcipem, „ustawą o wartości 100 asów”⁶⁵. Więcej szczegółów w tej kwestii zawdzięczamy Aulusowi Gelliuszowi (2,24,3). Autor ten stwierdza, że wzmiankowane 100 asów dotyczyło wydatków na posiłki przygotowywane z okazji igrzysk rzymskich⁶⁶ oraz plebejskich⁶⁷, a także Saturnaliów. W każdym miesiącu wyznaczonych było ponadto 10 dni, w których wolno było wydać na cele biesiadne 30 asów. W pozostałe dni Rzymianin musiał zadowolić się jedynie kwotą 10 asów. Z innych źródeł wynika, że w okresie, z którego pochodzi ustawa, wydatkowanie 30 asów pozwalało na przygotowanie w miarę dobrego, acz skromnego posiłku⁶⁸.

⁶⁰ Więcej o tej ustawie zob. V.J. Rosivach, *The lex Fannia sumptuaria of 161 B.C.*, „The Classical Journal” 102/1, 2006, s. 1–15.

⁶¹ *Gaius Fannius Strabo* w 161 r. p.n.e. został konsulem. Urząd sprawował z Markiem Waleriuszem Messalą. Miał zakazać greckim filozofom i retorom przybywającym do Rzymu wstępu do miasta (Aulus Gelliusz 15,11,1). W 158 r. p.n.e. Strabon stał na czele poselstwa rzymskiego do Illirii, zaś w 154 r. przeprowadził innemu rzymskiemu poselstwu, wysłanemu w celu zwania pokoju między królem Pergamonu Attalosem II i królem Bitynii Prusaszem II.

⁶² Por. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 79.

⁶³ Tak np. M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje...*, s. 46.

⁶⁴ *Lucilius* (180–ok.102 p.n.e.) był twórcą rzymskiej satyry. Więcej o tym autorze zob. M. Cytowska, H. Szelest, L. Rychlewska, *Literatura rzymska. Okres archaiczny*, Warszawa 1996, s. 295–307.

⁶⁵ Aulus Gelliusz (2,24,3–6) cytuje pochodzący od Lucyliusza fragment (*Fanni centussis missellus* — „marne sto asów Fanniusza”). As był niewielką monetą z brązu. Sto asów równało się (od 161 r. p.n.e.) dziesięciu sestercejom, te zaś stanowiły wartość jednego srebrnego denara.

⁶⁶ *Ludi Romani* były świętem bogów kapitolńskich — Jowisza, Junony i Minerwy. Obchodzono je między 4 a 19 września. Towarzyszyły im przedstawienia rozrywkowe, które organizowano w teatrze, amfiteatrze lub cyrku. Ponieważ w występach brali udział zawodowi aktorzy oraz gladiatorzy, z ich organizacją związane były dość duże koszty. W okresie republiki igrzyska te organizowali pretorzy i edylowie. W okresie cesarstwa ich organizację zlecali urzędnikom cesarza. Więcej zob. T. Mommsen, *Die Ludi Magni und Romani*, „Rhenisches Museum” 14, 1859, s. 79–97.

⁶⁷ *Ludi plebei* odbywały się między 5 a 17 listopada. Igrzyska te organizowano co najmniej od 220 r. p.n.e. w wybudowanym w tym roku *Circus Flaminius*. W ich trakcie miały miejsce liczne przedstawienia, wyścigi i zawody. Zob. W.W. Fowler, *The Roman Festivals of the Period of the Republic*, London 1899, s. 252.

⁶⁸ Zob. Plutarch, *Katon Starszy* 4.

Inni autorzy starożytni wspominają, że w ustawie Fanniuszowej znalazły się także regulacje dotyczące liczby zaproszonych gości. Otóż w dni świąteczne można ich było podjąć pięciu, w pozostałe zaś jedynie trzech⁶⁹.

Wzmiankę na temat tej ustawy znajdujemy także u Pliniusza Starszego. Autor ten podaje w swej *Naturalis Historia* (9,139), że *lex Fannia* ograniczała menu w zakresie drobiu jedynie do nietuczonych kur. Niewykluczone, że zakazano w niej również wydatkowania więcej niż 15 talentów rocznie na wędzone mięso⁷⁰.

Atenajos podaje anegdotę, że ustawy tej przestrzegało w Rzymie jedynie trzech obywateli: Kwintus Mucjusz Scewola, Eliusz Tuberon oraz Rutiliusz Rufus⁷¹.

Lex Didia

Trzecią *lex cibaria* wymienioną w *Saturnaliach* jest *lex Didia*. Makrobiusz pisze, że przyjęto ją 18 lat po uchwaleniu *lex Fannia*. Miało to zatem miejsce w 143 r. p.n.e.⁷². Jej wnioskodawcą był prawdopodobnie Titus Didius, sprawujący

⁶⁹ Np. Atenajos, *Uczta mędrców* 6,108 (tekst cytowany w przyp. 71).

⁷⁰ Zob. E. Baltrusch, *Regimen morum. Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Ritterin der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*, München 1989, s. 83.

⁷¹ *Uczta mędrców* 6, 108: Μούκιος γοῦν Σκευόλας τρίτος ἐν Ῥώμῃ τὸν Φάνιον ἐτήρει νόμον αὐτὸς καὶ Αἴλιος Τουβέρων καὶ Ρουτίλιος Ροῦφος ὁ τὴν πάτριον ἱστορίαν γεγραφώς. ἐκέλευε δ' ὁ νόμος τριῶν μὲν πλείονας τῶν ἔξω τῆς οἰκίας μὴ ὑποδέχεσθαι, κατὰ ἀγορὰν δὲ τῶν πέντε: τοῦτο δὲ τρις τοῦ μηνὸς ἐγένετο. ὁψωνεῖν δὲ πλείονος τῶν δευτῶν δραχμῶν καὶ ἡμίσεος οὐκ ἐπέτρεπεν: κρέως δὲ καπνιστοῦ δεκαπέντε τάλαντα δαπανᾶν εἰς τὸν ἐνιαυτὸν ἐπέχωρει' καὶ ὅσα γῆ φέρει λάχανα καὶ ὁσπρέων ἐσθήματα. σμικρὰς δὲ πάνυ τῆς δαπάνης ὑπαρχούσης διὰ τὸ τοὺς παρανομοῦντας καὶ ἀφειδῶς ἀναλίσκοντας ἀνατετιμηκέναι τὰ ὄνια πρὸς τὸ ἐλευθεριώτερον νομίμως προήρχοντο: ὁ μὲν γὰρ Τουβέρων παρὰ τῶν ἐν τοῖς ἰδίοις ἀγροῖς ὄρνιθας ὠνεῖτο δραχμαίους, ὁ δὲ Ρουτίλιος παρὰ τῶν ἀλειονόντων αὐτοῦ δούλων τριωβόλου τὴν μνᾶν τοῦ ὄψου καὶ μάλιστα τοῦ θυρσίωνος καλουμένου: μέρος δ' ἐστὶ τοῦτο θαλασσίου κυνὸς οὕτω καλούμενον. ὁ δὲ Μούκιος παρὰ τῶν εὐχρηστομένων ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν τύπον ἐποιεῖτο τὴν διατίμησιν. ἐκ τοσούτων οὖν μυριάδων ἀνθρώπων οὗτοι μόνοι τὸν νόμον ἐνόρκως ἐτήρουν καὶ δῶρον οὐδὲ τὸ μικρότατον ἐδέχοντο, αὐτοὶ δ' ἄλλοις ἐδίδοσαν καὶ φίλοις τοῖς ἀπὸ παιδείας ὀρμωμένοις μεγάλα („Mucjusz Scewola był w Rzymie trzecim — obok Eliusza Tuberona i Rutiliusza Rufusa, który spisał nasze ojczyste dzieje — który przestrzegał prawa Fanniusza. Prawo to zabraniało goszczenia więcej niż trzech osób spoza rodziny, a w dni targowe, które przypadały trzy razy w miesiącu, więcej niż pięć osób. Nie pozwalało też wydać na jedzenie więcej niż dwie i pół drachmy. Dopuszczało roczny wydatek piętnastu talentów na wędzone mięso, warzywa i strączkowe jarzyny do gotowania, które rodzi ziemia. I choć można było kupić bardzo niewiele, gdyż ci, którzy nie przestrzegali prawa i wydawali pieniądze bez umiaru, podbijali ceny towarów. [Trójka ta] umiała wieść żywot nieco bardziej wykwinny, jednak w zgodzie z prawem. Tuberon na przykład kupował ptaki za drachmę u zamieszkujących jego własne posiadłości wieśniaków, Rutiliusz nabywał ryby za trzy obole i jedną minę od swoich niewolników rybaków, zwłaszcza tak zwany *thyrsion* (a jest to nazwa części rekina). Mucjusz z kolei ustalił stałe ceny na towar z tymi, którym kiedyś pomógł. Spośród dziesiątek tysięcy osób jedynie oni przestrzegali prawa i nie przyjmowali najmniejszego nawet prezentu. Sami zaś dawali wielkie dary innym, zwłaszcza przyjaciom, których znali od dziecka”). Atenajos, *Uczta mędrców*, przeł. K. Bartol, J. Danielewicz, Poznań 2010.

⁷² Por. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 89.

w podanym wyżej roku urząd trybuna ludowego⁷³. Może to sugerować, że *lex Didia* była formalnie plebiscytem przyjętym na *concilia plebis*. Aulus Gelliusz pomija tę ustawę w swej charakterystyce *leges sumptuariae*.

Makrobiusz podaje, że wraz z przyjęciem tej ustawy przepisy *lex Fannia* rozciągnięto na całą Italię⁷⁴. *Lex Didia* była bodajże jedyną *lex cibaria*, którą możemy uznać za *lex minus quam perfecta*. Ustawa ta za nieprzestrzeganie jej przepisów wprowadziła bowiem sankcję karną w postaci grzywny, o której wysokości źródła jednak milczą, a której podlegali zarówno organizujący biesiadę gospodarze, jak i, co ciekawe, ich goście.

Lex Licinia

Czwartą wymienioną przez Makrobiusza ustawą jest *lex Licinia*. Precyzyjna data jej uchwalenia jest nieznana. Stało się to z pewnością między 143 r. p.n.e.⁷⁵ a 102 r. p.n.e.⁷⁶. Jej inicjatorem, jak podaje Makrobiusz, był Publiusz Licyniusz Krassus, noszący przydomek *Dives*, czyli „Bogaty”. Jedyny znany *Crassus*, noszący taki przydomek, który pasowałby do podanych wyżej cezur, to *Licinius Crassus Dives Mucianus*, konsul ze 131 r. p.n.e.⁷⁷. Znajdował się on w gronie osób, które wspólnie z Tyberiuszem Semproniuszem Grakchusem przygotowywały projekt reformy rolnej w 133 r. p.n.e.⁷⁸. Był on także jednym z *tresviri agris dandis adsignandis iudicandis*, którzy mieli władzę rozstrzygania o statusie prawnym ziemi pod asygnację⁷⁹. Gdyby przyjąć, że Makrobiusz właściwie określił wnioskodawcę tej ustawy, oznaczałoby to, że uchwalono ją pomiędzy 143 a 131 r. p.n.e.

⁷³ T.R.S. Broughton, *The Magistrates of Roman Republic*, New York 1952, t. 1, s. 472.

⁷⁴ W literaturze można spotkać też pogląd, że *lex Didia* w pewnym sensie zastąpiła *lex Fannia* (zob. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 87; I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 91).

⁷⁵ Cezura ta wynika z informacji przekazanej przez Makrobiusza (3,17, 7), że ustawę tę uchwalono po *lex Didia*.

⁷⁶ Końcowa cezura wynika z faktu, że ustawę tę wspominał twórca satyr Lucyliusz, o czym pisze Aulus Gelliusz (2,24,10). Źródła antyczne podają, że Lucyliusz zmarł w 103/102 r. p.n.e. Więcej na temat tych cezur zob. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 95–104.

⁷⁷ *Licinius Crassus Dives Mucianus* (ok. 180–130 p.n.e.) był synem konsula ze 175 r. p.n.e. Publiusza Mucjusza Scewoli i bratem noszącego to samo imię co ojciec wybitnego polityka (trybuna ludowego — 141 p.n.e., pretora — 136 p.n.e., konsula — 133 p.n.e.) i jurysty, a pod koniec życia również najwyższego kapłana (*pontifex maximus*). Więcej o tej postaci zob. F. Münzer, s.v. *Licinius* (72), RE XIII 1 (1926), szp. 334–338

⁷⁸ Zob. A. Ziolkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2004, s. 298–299

⁷⁹ Zob. G. Aste, *Autore e tempo della Lex Licinia de sumptu minuendo*, „Aevum” 15, 1941, s. 581–588.

Makrobiusz podaje, że *lex Licinia* ograniczała wydatki na jedzenie do 30 asów w kalendy⁸⁰, nony⁸¹ i dni targowe. Informacja ta prowadzi do oczywistego wniosku, że w pozostałe dni „powszednie” koszt ten musiał być zdecydowanie niższy.

Autor *Saturnaliów* podaje też, że ustawa zezwalała na podanie w inne dni „nie więcej niż trzy funty⁸² suszonego mięsa i jeden funt solonych ryb” oraz w dowolnej ilości, jak się wydaje, tego, co było darem ziemi, winnic i sadów⁸³.

Komentarz Makrobiusza do tej ustawy jest cenny również z tego powodu, że autor cytuje w nim dawne rzymskie przysłowie: *Leges bonae ex malis moribus procreantur* — „Dobre ustawy rodzą się ze złych obyczajów”⁸⁴. Sentencja ta do dzisiaj uchodzi za jedną z celniejszych rzymskich paremii związanych z prawem⁸⁵.

Dodatkowe informacje o *lex Licinia* podaje Aulus Gelliusz, pisząc, że zezwalała ona Rzymianom wydać kwotę 200 asów na przyjęcie weselne, 100 asów na biesiadę w dni określone w *lex Fannia* i 30 asów w pozostałe dni⁸⁶.

Lex Licinia została prawdopodobnie uchylona w 97 r. p.n.e.⁸⁷. Waleriusz Maksymus podaje, że za publiczne nawoływanie do zniesienia tej ustawy trybun ludowy Marek Duroniusz został usunięty z senatu przez ówczesnych cenzorów — Marka Antoniusza i Lucjusza Waleriusza Flakkusa⁸⁸.

⁸⁰ Kalendy (łac. *Kalendae*, od czasownika *calare* – „wzywać”). Termin ten określał pierwszy dzień miesiąca.

⁸¹ Według rzymskiego kalendarza Nony (łac. *Nonae*) przypadały w siódmym dniu takich miesięcy, jak marzec, maj, lipiec i październik. W pozostałych miesiącach był to zawsze piąty dzień.

⁸² Łac. *Libra*, jednostka wagi odpowiadająca od III w. p.n.e. 327, 45 g.

⁸³ Por. Gelliusz 2,24,7.

⁸⁴ Więcej o tej sentencji zob. J. Rominkiewicz, *Leges bonae ex malis moribus procreantur*. „Dobre ustawy rodzą się ze złych obyczajów”. *Od przysłówia do prawniczej paremii*, [w:] *Zasady prawne w dziejach prawa publicznego i prywatnego*, red. M. Podkowski, Wrocław 2015, s. 15–29.

⁸⁵ O jej aktualności i znaczeniu świadczy choćby fakt, że zespół warszawskich romanistów pod kierunkiem Profesora Witolda Wołodkiewicza wybrał ją jako jedną z 86 rzymskich sentencji, którymi ozdobiono kolumnadę Sądu Najwyższego Rzeczypospolitej Polskiej (umieszczono ją na 51 kolumnie). Szerzej na temat powstania i realizacji tego pomysłu zob. *Regulae iuris. Łacińskie inskrypcje na kolumnach Sądu Najwyższego Rzeczypospolitej Polskiej*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 2011, s. 13–15.

⁸⁶ *Noce Attyczne* 2,24,7.

⁸⁷ Zob. G. Clemente, *Le leggi sul lusso e la società romana tra III e II secolo a.C.*, [w:] *Società romana e produzione schiavistica. Modelli etici, diritto e trasformazioni sociali*, red. A. Giardina, A. Schiavone, t. 3, Roma 1981, s. 8; B. Bottiglieri, *op. cit.*, s. 90.

⁸⁸ Waleriusz Maksymus, *Czyny i słowa godne pamięci* 2,9,5: *Marcus autem Antonius et Lucius Flaccus censores Duronium senatu moverunt, quod legem de coercendis conviviorum sumptibus latam tribunus plebi abrogaverat. Mirifica notae causa: quam enim inpudenter Duronius rostra conscendit illa dicturus: freni sunt inieci vobis, Quirites, nullo modo perpetiendi. alligati et constricti estis amaro vinculo servitutis: lex enim lata est, quae vos esse frugi iubet. abrogemus igitur istud horridae vetustatis rubigine obsitum imperium: etenim quid opus libertate, si volentibus luxu perire non licet?* („Cenzorzy, Marek Antoniusz i Lucjusz Flakkus, usunęli Duroniusza z senatu, ponieważ

Lex Cornelia

Piątą omówioną przez Makrobiusza ustawą jest *lex Cornelia*. Jej wnioskodawcą był dyktator Publiusz Korneliusz Sulla⁸⁹. Uchwalono ją prawdopodobnie w 81 r. p.n.e.⁹⁰. Dotyczyła ona nie tylko ograniczeń związanych z organizacją uczt, ale także organizacji wystawnych pogrzebów⁹¹. Makrobiusz nie podaje żadnych istotnych szczegółów związanych z ograniczeniami, jakie wprowadzał ten akt prawny. Píše jedynie ogólnikowo, że *lex Cornelia* określała urzędowe ceny na wymienione w niej luksusowe artykuły żywnościowe. Dziwi się przy tym, że ustalone w niej ceny zbyt wysokich towarów były niższe niż dotąd, co zachęcało Rzymian do gromadzenia ich zapasów. Na spożywanie tych delicji stać było, jak zauważa, nawet osoby mniej zamożne. Uchwalenie tej ustawy miało zapewne wpływ na obniżenie opłacalności produkcji tych dóbr oraz ich importu⁹².

Więcej szczegółów zawdzięczamy Aulusowi Gelliuszowi⁹³. Zdaniem tego autora ustawa ta, podobnie jak wcześniej uchwalone *lex Fannia* i *lex Licinia*, wymieniała maksymalne kwoty, jakie można było przeznaczyć na organizację biesiad w określone dni. W dni świąteczne Rzymianin mógł przeznaczyć na ten cel do 300 sesterców, w pozostałe zaś 30.

Ustawa Lepidusa

Makrobiusz wspomina jedynie, że już po śmierci Sulli konsul Lepidus wystąpił z projektem ustawy dotyczącej uczt. Niestety, nie znamy żadnych szczegółów związanych z tym projektem.

trybun ludowy uchylił uchwaloną ustawę, ograniczającą wydatki na ucztę. Przyczyna noty cenzorskiej była zdumiewająca: albowiem Duroniusz bezwstydnie wkroczył na mównicę, zamierzając wypowiedzieć te oto słowa: »Nałożono na was, Kwiryści, wędzidło, którego żadną miarą nie da się ścierpieć. Zostaliście związani i skępowani gorzkim jarzmem niewoli. Uchwalono bowiem ustawę, która nakazuje, abyście byli oszczędni. Uchylmy więc ten nakaz pokryty rdzą strasznej przeszłości: cóż nam bowiem po wolności, jeśli ci, którzy tego pragną, nie mogą umrzeć w luksusie?«; przykład autora).

⁸⁹ Więcej na temat tej postaci zob. A. Keaveney, *Sulla: The Last Republican*, London and New York 2005.

⁹⁰ Zob. A. Berger, *op. cit.*, s. 550.

⁹¹ Ustawa ta wprowadzała prawdopodobnie maksymalną kwotę wydatków na pogrzeb, w której mieściły się także koszty wystawienia pomnika dla zmarłego. Do wniosków takich prowadzi przekaz Cicerona w jednym z listów do Attyka (12,35 i 36). Por. też I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 137, przyp. 2.

⁹² Por. E. Baltrusch, *op. cit.*, s. 95.

⁹³ *Noce Attyczne* 2,24,11.

Lex Antia

Lex Antia jest siódmą *lex cibaria* omówioną przez Makrobiusza. Autor ten podaje, że uchwalono ją kilka lat po ustawie Lepidusa. Stało się to prawdopodobnie między 71 a 68 r. p.n.e.⁹⁴. Wnioskodawcą tej ustawy był Antiusz Restion. Makrobiusz nie podaje żadnych związanych z nią faktów. Przytacza jedynie zabawną anegdotę na temat wspomnianego wyżej Restiona, który, widząc, że ustawa, której był wnioskodawcą, jest powszechnie łamana, postanowił do końca swego żywota spożywać posiłki w domu.

O treści tej ustawy dowiadujemy się jedynie z przekazu Aulusa Gelliusza⁹⁵. Zdaniem tego autora ustawa zabraniała przyjmować zaproszenia na biesiady urzędnikom oraz tym, którzy o urzędy dopiero się ubiegali. Gelliusz pisze też enigmatycznie, że *lex Antia* przewidywała pewną grupę osób, które wyłączono spod tego zakazu (*personae exceptae*), którym wolno było zatem gościć w swych domach urzędników oraz kandydatów na urzędy⁹⁶. Uchwalenie tej ustawy spowodowało, że agitowanie za ubiegającym się o urząd kandydatem traktowano jako tzw. *ambitus*, czyli niedozwoloną praktykę wyborczą⁹⁷.

Edictum de sumptibus Antoniusza

Ostatnim aktem prawnym, który Makrobiusz omawia jako przykład regulacji mającej ograniczyć wydatki związane z organizacją uczt, jest *edictum de sumptibus*, czyli edykt o wydatkach Marka Antoniusza⁹⁸. Chodzi oczywiście o edykt wydany przez dwukrotnego konsula (z 44 i 34 r. p.n.e.) oraz triumwira z 43 r. p.n.e.⁹⁹. Makrobiusz nie podaje żadnych istotnych faktów dotyczących tego edyktu z wyjątkiem informacji, że został on wydany, zanim Antoniusz został triumwirem.

Tekst Makrobiusza poświęcony Markowi Antoniuszowi wyraźnie świadczy o tym, że autor *Saturnaliów* nie darzył go sympatią. Większa część tego fragmentu *Saturnaliów* dotyczy zakładu między Antoniuszem i Kleopatram VII¹⁰⁰, przedmiotem którego było zorganizowanie przez królową Egiptu uczt za zawrotną

⁹⁴ Zob. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 143. Rok 71 p.n.e. sugeruje E. Baltrusch, *op. cit.*, s. 49.

⁹⁵ *Noce Attyckie* 2,24,13.

⁹⁶ Więcej o *personae exceptae* zob. Aulus Gellius, *op. cit.*, s. 39, przyp. 71.

⁹⁷ Szerzej na temat *crimen ambitus* zob. P. Kołodko, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, Białystok 2012, s. 67–103.

⁹⁸ Zob. I. Sauerwein, *op. cit.*, s. 155–156.

⁹⁹ Więcej na temat tego polityka zob. P. Southern, *Marek Antoniusz*, przeł. R. Kulesza, Warszawa 2002.

¹⁰⁰ Szerzej na temat tej postaci zob. P. Southern, *Kleopatra*, przeł. M. Kropiwnicka, Warszawa 2004; A. Łukaszewicz, *Kleopatra. Ostatnia królowa starożytnego Egiptu*, Warszawa 2005.

kwotę dziesięciu milionów sesterców¹⁰¹. Zwycięski dla Kleopatry zakład — dzięki fortelowi z rozpuszczoną w occie cenną perłą — który Makrobiusz nazywa ironicznie „zaszczytnym”, rozstrzygnąć miał Munacjusz Plankus.

Lucius Munatius Plancus (ok. 87 p.n.e.–ok. 15 p.n.e.) był rzymskim konsulem (42 r. p.n.e.), cenzorem i senatorem. Jest przykładem polityka, który dzięki umiejętnej zmianie sojuszników utrzymywał się długo w głównym nurcie polityki¹⁰². Ponieważ Munacjusz Plankus w 32 r. p.n.e. przeszedł na stronę Oktawiana, jest rzeczą pewną, że zakład musiał mieć miejsce wcześniej, kiedy Plankus cieszył się jeszcze zaufaniem Marka Antoniusza. Związek Antoniusza i Kleopatry przypadał na lata 41–31 p.n.e. A zatem historia ta, o ile jest prawdziwa, musiała się rozegrać między 41 a 32 r. p.n.e. Anegdotę o perle Kleopatry przytoczył wcześniej autor z I w. — Pliniusz Starszy¹⁰³. Wydarzenie to stało się w czasach nowożytnych wdzięcznym tematem dla wielu twórców¹⁰⁴.

Makrobiusz określa dwukrotnie Kleopatę żoną Antoniusza (3,16,14 i 15). Należy jednak zaznaczyć, że związek Antoniusza z Kleopatą nie mógł uchodzić za małżeństwo w świetle prawa rzymskiego ze względu na dwie podstawowe przeszkody. Pierwszą było istniejące cały czas małżeństwo między Antoniuszem

¹⁰¹ Makrobiusz, szacując wartość zakładu, używa zwrotu *centies sestertium*. *Sestertius*, -ii, czyli sesterce, był srebrną monetą, stanowiącą wartość $\frac{1}{4}$ denara, tj. 2,5 asa, a od 217 r. p.n.e. 4 asów. Rzeczownik *sestertium*, -ii oznacza *mille sestertii*, czyli 100 tysięcy sesterców. Jeśli rzeczownik ten używany jest z liczebnikami *decies*, *vicies*, *centies*, *millies*, etc., to należy go rozumieć jako *centies millies*, czyli 100 tysięcy, mnożone przez dany liczebnik. A zatem *centies sestertium* równa się *centies centies millies sestertiorum*, czyli 100 razy 100 000 sesterców, a zatem jest to 10 milionów sesterców. Lidia Winniczuk, która fragmenty siedemnastego rozdziału trzeciej księgi *Saturnaliów* przetłumaczyła w swej książce *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1983, podaje błędną, niestety, sumę 100 sesterców (s. 402; błędu tego nie poprawiono także w kolejnych wydaniach tej pozycji).

¹⁰² Wiemy, że podczas podboju Galii Plankus był oficerem Juliusza Cezara. W czasie zamachu na Cezara był prokonsulem prowincji *Gallia Comata*. W następnym roku przeszedł jednak na stronę Marka Antoniusza i objął urząd konsula razem z Markiem Emiliuszem Lepidusem. Ok. 40 r. p.n.e. został prokonsulem Azji. Podczas wyprawy Marka Antoniusza do Armenii i Partii został prokonsulem Syrii. Fiasko kampanii Antoniusza przeciw Partom spowodowało, że Plankus przyłączył się do Oktawiana Augusta. Swetoniusz podaje (*Boski August* 7), że to Plankus właśnie zaproponował Oktawianowi w 27 r. p.n.e. przyjęcie tytułu *Augustus*. Więcej na temat tego zręcznego polityka zob. R. Hanslik, s.v. *Munatius* (30), [w:] RE XVI 1 (1933), szp. 545–551.

¹⁰³ *Historia Naturalna* 9,119–121. Więcej na temat opowieści o perle Kleopatry zob. B.L. Ullman, *Cleopatra's Pearls*, „Classical Journal” 52, 1957, s. 193–201; M.B. Flory, *Pearls for Venus*, „Historia” 37, 1988, s. 498–504; P.J. Jones, *Cleopatra's Cocktail*, „Classical World” 103/2, 2010, s. 207–220.

¹⁰⁴ Temat ten wykorzystali zwłaszcza malarze. A. Łukaszewicz, *op. cit.*, s. 445, podaje, że do naszych czasów uczta Kleopatry i Antoniusza została uwieczniona przez ponad 60 malarzy (np. Anthona Schoonjansa, *Kleopatra wkładająca perły do wina* — 1706 r. czy Giovanniego Battistę Tiepolo, *Bankiet u Kleopatry* — 1733–1734 r.). W 1923 r. Oskar Straus skomponował operetkę *Perły Kleopatry*.

i Oktawią¹⁰⁵, przyrodnią siostrą Oktawiana Augusta. Zgodnie z prawem rzymskim dopóki nie zostało ono rozwiązane, Antoniusz nie mógł zawrzeć kolejnego *matrimonium*¹⁰⁶. Drugą przeszkodą był brak po stronie Kleopatry *conubium*¹⁰⁷, specjalnego przywileju, który przyszli małżonkowie powinni mieć w chwili zaślubin, a którego Kleopatra, nieposiadająca rzymskiego obywatelstwa, nigdy nie miała¹⁰⁸.

Bibliografia

Wykaz źródeł

- Ambrosius Theodosius Macrobius, *Tischgespräche am Saturnalienfest*, Einleitung, Übersetzung und Anmerkungen von Otto und Eva Schönberger, Würzburg 2008.
- Atenajos, *Uczta mędrców*, przeł. K. Bartol, J. Danielewicz, Poznań 2010.
- Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 2,24. *De vetere parsimonia: deque antiquis legibus sumptuariis* — Aulus Gellius, *Noce attyckie* 2,24. *O dawnej oszczędności i o starożytnych ustawach dotyczących wydatków*, przeł. A.R. Jurewicz, M. Piechocka-Kłós, wstęp M. Piechocka-Kłós, komentarz A.R. Jurewicz, Poznań 2012.
- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, t. 4, Kraków 2014.
- Macrobii Ambrosii Theodosii opera quae supersunt*, ed. L. Ianus, t. 1, Lipsiae 1848.
- Macrobius, *Commentarii in Somnium Scipionis*, ed. J. Willis, Stuttgart 1994.
- Macrobius Commentary on the Dream of Scipio*, Translated by W.H. Stahl, New York 1990.
- Macrobius, *Saturnalia*, edited and translated by R.A. Kaster, vol. 1 (Books 1–2), vol. 2 (Books 3–5), vol. 3 (Books 6–7), Harvard 2011.
- Martial, *Book XIII: The Xenia*, Text with Introduction and Commentary by Timothy John Leary, London 2001.
- Plaut, *Żołnierz samochwał*, przeł. E. Skwara, Poznań 1998.
- Quinti Sereni Liber Medicinalis*, ed. F. Vollmer, Leipzig 1916.
- Scholia in Ciceronis orationes bobiensia*, ed. P. Hildebrant, Leipzig 1907.
- Ustawa XII tablic. Tekst — Thumaczenie — Objaśnienia*, Maria i Jan Zabłoccy, Warszawa 2000.

¹⁰⁵ Zob. M. Grant, *Cleopatra*, London 2003, s. 186; W. Mossakowski, *Bigamia w dawnej tradycji rzymskiej*, [w:] *Contra leges et bonos mores*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2005, s. 256.

¹⁰⁶ Por. G.1, 63.

¹⁰⁷ *Tituli ex Corpore Ulpiani* 5,3–5: *Conubium est uxoris ducendis facultas. Conubium habent cives Romani cum civibus Romanis; cum Latinis autem et peregrinis ita, si concessum sit. Cum servis nullum est conubium* („*Conubium jest to możliwość zawarcia małżeństwa zgodnie z prawem. Conubium mają obywatele rzymscy z obywatelami rzymskimi. Z latynami jednak i peregrynami tylko wówczas, jeśli wydano zezwolenie. Nie ma conubium z niewolnikami*”).

¹⁰⁸ Szerzej na ten temat oraz innych koncepcji dotyczących charakteru związku łączącego Antoniusza i Kleopatry zob. M. Jońca, *Antoniusz i Kleopatra: jakie małżeństwo?*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w prawie rzymskim. Henrico Insadowski (1888–1946) in memoriam*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2007, s. 113–133.

Literatura

- Berger A., *Encyklopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953.
- Blok J.H., *Solon's Funerary Laws: Questions of Authenticity and Functions*, [w:] *Solon of Athens. New historical and philological Approaches*, ed. J.H. Blok, A.P.M.H. Lardinois, Leiden 2006, s. 197–247.
- Bottiglieri A., *La legislazione sul lusso nella Roma repubblicana*, Napoli 2002.
- Broughton T.R.S., *The Magistrates of Roman Republic*, t. 1, New York 1952.
- Bruggisser P., s.v. *Macrobius*, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, Band 23, Stuttgart 2010, szp. 831–856.
- Cameron A., *The Date and Identity of Macrobius*, „The Journal of Roman Studies” 56, 1966, s. 25–38.
- Champlin E., *Serenus Sammonicus*, „Harvard Studies in Classical Philology” 85, 1981, s. 189–212.
- Chytle K., *Sit modus in rebus — rzecz o leges sumptuariae w prawie rzymskim*, „Zeszyty Prawnicze TBP UJ” 11–12, 2004, s. 131–138.
- Clemente G., *Le leggi sul lusso e la società romana tra III e II secolo a.C.*, [w:] *Società romana e produzione schiavistica. Modelli etici, diritto e trasformazioni sociali*, ed. A. Giardina, A. Schiavone, t. 3, Roma 1981, s. 1–14.
- Courcelle P., *Late Latin Writers and Their Greek Sources*, Cambridge Mass. 1969.
- Cytowska M., Szelest H., Rychlewska L., *Literatura rzymska. Okres archaiczny*, Warszawa 1996.
- Flamant J., *Macrobie et le néo-platonisme latin, à la fin du IVe siècle*, Leiden 1977.
- Flory M.B., *Pearls for Venus*, „Historia” 37, 1988, s. 498–504.
- Fowler W.W., *The Roman Festivals of the Period of the Republic*, London 1899.
- Fraccaro P., *Opuscula: scritti di carattere generale, studi catoniani, i processi degli Scipioni*, Pavia 1956.
- Grant M., *Cleopatra*, London 2003.
- Hanslik R., s.v. *Munatius* (30), [w:] RE XVI 1 (1933), szp. 545–551.
- Honoré T., Matthews J., *Virius Nicomachus Flavianus*, Konstanz 1989.
- Jones A.H.M., Martindale J.R., Morris J., *Prosopography of Later Roman Empire*, vol. 1, A.D. 260–395, Cambridge 1971.
- Jones P.J., *Cleopatra's Cocktail*, „Classical World” 103/2, 2010, s. 207–220.
- Jońca M., *Antoniusz i Kleopatra: jakie małżeństwo?*, [w:] *Wokół problematyki małżeństwa w prawie rzymskim. Henrico Insadowski (1888–1946) in memoriam*, red. A. Dębiński, M. Wójcik, Lublin 2007, s. 113–133.
- Jurewicz A.R., *Dobry obywatel (vir bonus) a problem zbytku*, [w:] A. Jurewicz et al., *Rzymskie Prawo Publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2011, s. 206–213.
- Kahlos M., *Vettius Agorius Praetextatus — A Senatorial Life in Between*, „Acta Instituti Romani Finlandiae”, No 26, Roma 2002.
- Keaveney A., *Sulla: The Last Republican*, London and New York 2005.
- Kienast D., *Cato der Zensor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit*, Heidelberg 1954.
- Kijewska A., *Eriugena*, Warszawa 2005.
- Klein R., *Symmachus. Eine tragische Gestalt des ausgehenden Heidentums*, Darmstadt 1971.
- Kołodko P., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, Białystok 2012.
- Kumaniecki K., *Literatura rzymska. Okres cyceroński*, Warszawa 1977.
- Kuryłowicz M., *Alea i kontrakty aleatoryjne w prawie rzymskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 36, 1984, s. 75–90.
- Kuryłowicz M., *Das Glückspiel im römischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 102, 1985, s. 185–219.

- Kuryłowicz M., *Leges aleariae und leges sumptuariae im antiken Rom*, [w:] *Studia in honorem Velimiri Polay* [=Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuridica et Politica, t. 33, fasc. 31], Szeged 1985, s. 271–279.
- Kuryłowicz M., *Leges sumptuariae w państwie i prawie rzymskim*, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998, s. 139–154.
- Kuryłowicz M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994.
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie wobec przejawów luksusu i marnotrawstwa*, [w:] *Zbytek i ubóstwo w starożytności i średniowieczu*, red. L. Kostuch, K. Ryszevska, Kielce 2010, s. 131–140.
- Kuryłowicz M., Recenzja: Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 2,24. *De vetere parsimonia: deque antiquis legibus sumptuariis* — Aulus Gelliusz, *Noce attyckie* 2,24. *O dawnej oszczędności i o starożytnych ustawach dotyczących wydatków*, przeł. A.R. Jurewicz, M. Piechocka-Kłos, wstęp M. Piechocka-Kłos, komentarz A.R. Jurewicz, Poznań 2012, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65, 2013, s. 446–450.
- Квашнин В.А., „Столовые законы” в древнем Риме: к вопросу о соотношении терминов *leges sumptuariae* и *leges cibariae*, [w:] *IVS ANTIQVVM. Древнее право*. 1 (25) 2010, s. 51–59.
- Kvashnin V.A., *Did Leges Sumptuariae exist in Rome? To Quaestion about Corellation Terms Leges Sumptuariae and Leges Cibariae*, [w:] *Diritto @ Storia, Rivista internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana*, <http://www.dirittoestoria.it/9/D&Innovazione/Kvashnin-Leges-sumptuariae.htm>).
- Lange L., *Römische Altertümer*, t. 2, *Der Staatsalterthümer zweiter Theil*, Berlin 1862.
- Łukasiewicz A., *Kleopatra. Ostatnia królowa starożytnego Egiptu*, Warszawa 2005.
- Mommsen T., *Die Ludi Magni und Romani*, „Rhenisches Museum” 14, 1859, s. 79–97.
- Mossakowski W., *Bigamia w dawnej tradycji rzymskiej*, [w:] *Contra leges et bonos mores*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2005, s. 252–261.
- Münzer F., s.v. *Gellius* (4), *RE* VII (1912), szp. 998–1000.
- Münzer F., s.v. *Licinius* (72), *RE* XIII 1 (1926), szp. 334–338.
- Münzer F., s.v. *Orchius*, *RE* XVIII 1 (1942), szp. 886.
- Petrovičová K., *Formal Characteristics of Macrobius's Saturnalia*, „Sborník prací filozofické fakulty Brněnské Univerzity. Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis” 12, 2007, s. 73–85.
- Pikulska-Robaszkiewicz A., *Ustawowa regulacja obyczajów w prawie rzymskim*, „Studia Iuridica” XXXVII 1999, s. 213–219.
- Regulae iuris. Łacińskie inskrypcje na kolumnach Sądu Najwyższego Rzeczypospolitej Polskiej*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 2011.
- Rominkiewicz J., *Ateńskie prawo pogrzebowe*, AUWr 3674, „Prawo” CCCXIX, Wrocław 2015, s. 9–32.
- Rominkiewicz J., *Leges bonae ex malis moribus procreantur. „Dobre ustawy rodzą się ze złych obyczajów”. Od przysłowia do prawniczej paremii*, [w:] *Zasady prawne w dziejach prawa publicznego i prywatnego*, red. M. Podkowski, Wrocław 2015, s. 15–29.
- Rosivach V.J., *The lex Fannia sumptuaria of 161 B.C.*, „The Classical Journal” 102/1, 2006, s. 1–15.
- Sauerwein I., *Die leges sumptuariae als römische Maßnahme gegen den Sittenverfahl*, Hamburg 1970.
- Sogno C., *Q. Aurelius Symmachus: A Political Biography*, Ann Arbor 2006.
- Sondel J., *Les „leges sumptuariae” considerées comme l'expression des conditions sociales et économiques de la Rome antique*, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1973, vol. 6, s. 101–124.
- Sondel J., *Ustawy przeciw luksusowi w starożytnym Rzymie*, „Mówią Wieki”, 1975, t. 18, nr 3, s. 9–12.
- Southern P., *Kleopatra*, przeł. M. Kropiwnicka, Warszawa 2004.
- Southern P., *Marek Antoniusz*, przeł. R. Kulesza, Warszawa 2002.

- Surikov I., *La legislazione di Solone sulla regolamentazione del rito funebre*, „Ius Antiquum” 9, 2002, s. 8–21.
- Tarwacka A., *Nie ma ustaw doskonałych. Kilka uwag terminologicznych*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 14/1, 2014, s. 209–215.
- Ullman B.L., *Cleopatra's Pearls*, „Classical Journal” 52, 1957, s. 193–201.
- Vallocchia F., *Lex Metilia fullonibus dicta. Studi su una legge e una categoria produttiva*, [w:] *Legge e societa' nella repubblica romana*, t. 2, ed. F. Serrao, Napoli 2000, s. 341–378.
- Versnel H.S., *Inconsistencies in Greek and Roman Religion*, vol. 2, *Transition and Reveal in Myth and Riutuel*, Leiden 1994.
- Wessener P., s.v. *Macrobius*, RE XIV 1 (1928), szp. 170–198.
- Wieacker F., *Von römischen Recht*, Stuttgart 1961.
- Winniczuk L., *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1983.
- Wisłowa G., *Analecta Macrobianae*, „Hermes” 16, 1881, s. 499–505.
- Ziółkowski A., *Historia Rzymu*, Poznań 2004.
- Zanda E., *Fighting Hydra — Like Luxury. Sumptuary Regulation in the Roman Republic*, London 2011.
- Żak E., *Działania państwa rzymskiego wobec marnotrawstwa jako patologii społecznej*, [w:] *Salus rei publicae suprema lex. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 379–394.
- Żak E., *Stanowisko pisarzy rzymskich przełomu republiki i pryncypatu wobec marnotrawców*, „Annales UMCS”, t. 34, sectio G, Lublin 1987, s. 411–421.

On the Roman laws limiting the expenses for the organisation of feasts (Macrobius, *Saturnalia* 3,17)

Summary

The paper is devoted to the seventeenth chapter of Book Three of Macrobius' *Saturnalia*. It features a fragment of a discussion about luxury, which shows how the Roman state tried to limit excessive spending on the organisation of feasts. The paper contains the Latin original with a translation into Polish as well as commentary on e.g. sources used by Macrobius when working on the chapter, and the various *leges cibariae* meant to curb this form of luxury.

Keywords: Macrobius, *Saturnalia*, Roman law, *leges sumptuariae*, *leges cibariae*, *lex Orchia*, *lex Fannia*, *lex Didia*, *lex Licinia*, *lex Cornelia*, *lex Antia*

Über römische Gesetze zur Einschränkung der Ausgaben für Festmahle (Macrobius, *Saturnalia* 3,17)

Zusammenfassung

Diese Publikation ist dem siebzehnten Kapitel des dritten Buches der *Saturnalia* von Macrobius gewidmet. Dort finden wir einen Teil einer Diskussion über Luxus, mit Hinweisen auf die Bemühungen des römischen Staates, die übermäßigen Ausgaben für die Veranstaltung von Festessen einzuschränken. In der Publikation findet man das lateinische Original mit seiner Übersetzung ins

Polnische und ein Kommentar, der sich u. a. auf das Quellenmaterial bezieht, das Macrobius bei der Bearbeitung dieses Kapitels benutzte und auf die einzelnen *leges cibariae*, die zur Einschränkung dieser Luxusform führen sollten.

Schlüsselworte: Macrobius, *Saturnalia*, römisches Recht, *leges sumptuariae*, *leges cibariae*, *lex Orchia*, *lex Fannia*, *lex Didia*, *lex Licinia*, *lex Cornelia*, *lex Antia*